

Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.12.2014 № 1528) www.economy.nayka.com.ua | № 6, 2019 | 27.06.2019 р.

DOI: [10.32702/2307-2105-2019.6.38](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.6.38)

УДК 332

А. М. Безус,

*кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту,
Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ.*

ORCID: 0000-0002-0110-8369

Н. В. Сичова,

*кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту,
Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ.*

ORCID: 0000-0002-8492-2605

К. В. Шафранова,

*кандидат економічних наук, доцент,
директор Житомирського економіко-гуманітарного інституту вищого навчального закладу
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*

ORCID: 0000-0002-9118-8795

КЛАСТЕРИ ЯК ІННОВАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ

A. M. Bezus

Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Management, Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv

N. V. Sychova

Candidate of Economics Sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Management, Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv

K. V. Shafranova

Candidate of Economics Science, Deputy Director of Educational Work, Zhytomyr Economics and Humanities Institute of Higher Educational Institution "Open International University of Human Development" Ukraine "

CLUSTERS AS AN INNOVATIVE ENTERPRISE STRATEGY

У статті досліджено кластерний підхід функціонування суб'єктів господарювання в умовах національної економіки, його можливості та загрози. Наведено алгоритм функціонування кластеру та перспективи впровадження. Визначено головні пріоритети від впровадження кластеризації в діяльність підприємницьких структур та перспективи від її впровадження для регіонального та національного розвитку.

Досвід функціонування кластерів підтверджує більш ефективно і раціональне використання їх наявного капіталу, їх створення допомагає підприємствам-учасникам, оптимально використовувати кошти, залучені як інвестиції, що сприяє прискоренню спеціалізації, поліпшенню якості продукції і збільшенню обсягів виробництва, а також збільшенню асортименту продукції і створення нового продукту, прискорення впровадження нових технологічних процесів, оптимальному розподілу прибутку між учасниками кластера.

Використання кластерного підходу в сучасних умовах економіки для вітчизняних підприємств є перспективним напрямком щодо збільшення їх виробничого потенціалу, що в кінцевому підсумку призведе до підвищення їх конкурентоспроможності, а отже, і до конкурентоспроможності національної економіки в цілому. Кластеризація українських суб'єктів господарювання дозволить їм більш ефективно використовувати людські, технічні, виробничі, фінансові, інформаційні та інші види ресурсів, що стане реальною основою для формування виробничого потенціалу та реальної передумови для сталого економічного розвитку та зростання національної економіки України.

In the context of globalization challenges and in view of the process of Ukraine's active entry into a single European economic space, the urgent and topical issue is raising the competitiveness of domestic enterprises as structural units of the national economy. Modern business practice confirms the fact that the traditional tools of their development are no longer in line with modern business and business conditions, constantly changing environment challenges, and do not allow solving the acute problem of maintaining the competitive position of domestic enterprises in the world market. All this requires the improvement of existing, as well as the introduction and rapid development of new tools for improving the competitiveness of domestic business entities. It is such a progressive tool that clustering should be considered.

The purpose of the paper is to analyze the use of cluster formations by domestic business entities, their essential features and the degree of influence on the modernization of the Ukrainian economy as a whole, as well as in a particular region in particular.

Materials and methods. During the research, research methods such as monographic and synthesis (in the analysis of existing publications), analysis, induction and deduction (during the study of the impact of clusterization on enterprise development and the economy as a whole), comparisons and key components were used.

Results. In the article the cluster approach of functioning of economic entities in the conditions of the national economy, its possibilities and threats is investigated. The algorithm of cluster functioning and implementation perspectives is presented. The main priorities from introduction of clusterization into activity of business structures and perspectives from its introduction for regional and national development are determined.

The experience of cluster functioning confirms the more efficient and rational use of their available capital, they help the enterprises that make them, the pain to spend more economically on resources and painfully use the funds attracted as investment, they help accelerate the specialization, improve product quality and increase production volumes, increase the range production and creation of new firms, acceleration of introduction of new technological processes, optimal distribution of profits between the participant a cluster.

Using the cluster approach in the conditions of the economy of domestic enterprises is a promising direction for increasing their production potential, which will ultimately lead to an increase in their competitiveness, and hence the competitiveness of the national economy as a whole. Clustering of Ukrainian business entities will allow them to more effectively use human, technical, production, financial, information and other types of resources, which will become a real ground for the formation of production potential and a real prerequisite for sustainable economic development and growth of the national economy of Ukraine.

Cluster formation in the contemporary economy aktionalnoyi economy is one of the promising areas of innovation processes of the organization, enabling compete more than one entity, and the whole complex, which in turn allows certain group companies to reduce expenditure. In addition, cluster mergers form a specific economic space in order to expand the scope of free trade, free movement of capital and human resources, and thus serve as the structural elements of the global economy. It should be emphasized also on the fact that the practice of existing domestic and foreign clusters proves the thesis concerning the cluster as an effective form of doing business in order to compete and innovate the development of business entities.

Ключові слова: кластер; кластерне об'єднання; суб'єкти господарювання; кластерний розвиток; національна економіка; кластерні структури.

Keywords: cluster; cluster association; business entities; cluster development; national economy; cluster structures.

Постановка проблеми.

В умовах глобалізаційних викликів та з огляду на процес активного входження України в єдиний європейський економічний простір нагальним та актуальним постає питання щодо підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств як структурних одиниць національної економіки. Сучасна практика господарювання підтверджує той факт, що традиційні інструменти їх розвитку в повній мірі вже не відповідають сучасним умовам господарювання та ведення бізнесу, викликам зовнішнього середовища, які постійно видозмінюються, а також не дозволяють вирішити гостру проблему утримання конкурентних позицій вітчизняних підприємств на світовому ринку. Все це вимагає вдосконалення існуючих, а також запровадження та бурхливого розвитку нових інструментів підвищення конкурентоспроможності вітчизняних суб'єктів господарювання. Саме таким прогресивним інструментом слід вважати кластеризацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовним дослідженням розвитку теорії кластерів є роботи видатних зарубіжних та вітчизняних науковців П. Кругмана, М. Портера, А. Скотта, В. Геєця, Л. Некрасової, В. Оскольського, В. Ільчука та ін.

До найважливіших змін світового господарства провідні науковці та практики економічної науки відносять трансформацію головних рис міжнародної конкуренції. За думкою професора, доктора економічних наук академіка АЕН України, Президента Спілки економістів України В.В. Оскольського, передусім, це знаходить своє відображення у стрімкому зниженні відносного значення простої праці та природних ресурсів за одночасного збільшення нових факторів економічної діяльності - витрат на розробку і створення нових продуктів, технологій, матеріалів, обладнання тощо. На рівень конкурентоспроможності продукції на світових ринках неухильно знижується вплив затрат, пов'язаних безпосередньо з виробництвом. У структурі цін сучасної продукції дедалі більша частка затрат припадає на маркетинг, брендинг, рекламу, фінансові та юридичні послуги [1].

Мета статті полягає в аналізі і використанні кластерних формувань вітчизняними суб'єктами господарювання, їх сутнісні ознаки та ступінь впливу на модернізацію економіки України в цілому, а також окремого регіону зокрема.

В ході наукового дослідження використано такі методи дослідження, як монографічний та синтезу (в ході аналізу наявних публікацій), аналізу, індукції та дедукції (в ході дослідження впливу кластеризації на розвиток підприємств та економіки в цілому), порівняння та головних компонентів.

Вклад основного матеріалу. Характерною рисою сучасного світу є його швидка зміна, трансформація та адаптивність до нових умов функціонування та розвитку, що обумовлено радикальними соціально-економічними трансформаціями. Вирішальним фактором таких суттєвих змін стали стрімкі та визначні науково-технічні досягнення людства фактично в усіх провідних сферах, зокрема у сфері комп'ютеризації, інформатизації, біо- та нанотехнологій, у засобах комунікації та обміну інформації, зв'язку, а також у сфері високих технологій. Провідним феноменом початку третього тисячоліття стала інтернаціоналізація національних економік в умовах посилення їх економічної та політичної взаємозалежності. Все це, в свою чергу, активізувало та суттєво збільшило стрімкий обмін капіталами, інвестиціями, товарами, послугами, інформацією та ідеями [2].

Прогресивним напрямом для нинішнього стану управління процесами в адміністративно-територіальних формуваннях є орієнтація на кластерний розвиток, який є чинником прискорення економічного зростання. Кластери, як показує світовий досвід, мають великий вплив на процеси щодо посилення конкурентоспроможності національної економіки та швидкого розвитку інноваційної діяльності у країні. Необхідно запровадити концепцію кластеризації, яка б передбачала цілі, завдання та пріоритетні напрями розвитку виробничих підприємств та впроваджувала проекти з реалізації заходів кластерної політики на регіональному та національному рівнях, що приведе до прискорення процесів технологічного оновлення економіки України [3, с. 10].

Розробка стратегічних напрямів формування кластерних структур в Україні обумовлена потребою забезпечення модернізації економіки країни в складних сучасних умовах. Концептуально кластеризація економіки базується на поєднанні загальнонаціональних і регіональних інтересів і можливостей задля зміцнення сфери матеріального виробництва і на цій основі підвищення життєвого рівня населення [4, с. 102].

Перші шість кластерів в Україні було сформовано в Хмельницькій області в період 1998-2000 рр. Для цього була створена неурядова громадська організація «Поділля Перший», програма якої була направлена на зупинення спаду виробництва і підвищення продуктивності промисловості регіону Поділля, використовуючи переваги від кооперації та об'єднання зусиль самих підприємств без залучення державних коштів. За активної участі міжнародних програм економічного відродження Подільського регіону з відповідною фінансовою

підтримкою Агентства міжнародного розвитку США були створені швейний, будівельний, харчовий, туристичний, продовольчий кластери й кластер сільського туризму.

Хмельницький швейний кластер був першим в Україні об'єднанням підприємницьких структур подібного типу. Він почав створюватись у 1997 р. за участі Технологічного університету Поділля (нині Хмельницький національний університет), торгово-промислової палати, Головного управління економіки облдержадміністрації, різних банків і підприємств швейної галузі. Студентський Будинок моди університету став інноваційним центром кластера. Завдяки конструкторським розробкам, моделюванню й дизайну нових виробів, навчанню й стажуванню студентів і підприємців у кластерних структурах Польщі й Італії учасникам кластера вдалося досягти виробничого та комерційного успіху [5].

Орієнтація на унікальну культурну спадщину та культурно-історичні традиції, природні ресурси і вигідне географічне розташування Подільського регіону сприяли ефективному функціонуванню туристичного кластера в м. Кам'янець-Подільському, а також успішному розвитку кластера сільського туризму «Оберіг» у с. Гриців Шепетівського району, що забезпечує унікальний розвиток жіночого підприємництва і з кожним днем стає все відомішим не тільки в Україні, але й далеко за її межами.

В Івано-Франківській області з 2000 р. успішно діє туристичний кластер «Сузір'я», що спеціалізується на наданні туристичних послуг, виготовленні сувенірної продукції, виробів з овечої шкіри, народних промислів тощо. Ініціаторами створення кластера були учені Прикарпатського національного університету, які на добровільних засадах об'єднали десятки майстрів художніх промислів, окремих виробників, підприємців, посередників, представників науки й державних установ.

У Рівненській області було створено деревообробний кластер за ініціативою торгово-промислової палати та за активної підтримки ділових кіл регіону й фінансової підтримки фонду «Євразія». Об'єднання в кластер понад 30 приватних лісопилних і деревообробних підприємств, проектних і дослідницьких інститутів, дизайнерський центрів дозволило досягти ефективнішого використання місцевих лісових ресурсів, перейти від виготовлення простої і примітивної продукції (пиломатеріалів, піддонів) до більш складної, з більшою часткою доданої вартості, а саме меблів для будинків та офісів, сувенірів та інших виробів.

У Житомирській області було сформовано три кластери – в агропромисловому виробництві, машинобудуванні та будівництві [5].

Кластерний підхід має наступні переваги у порівнянні з іншими формами організації економічної діяльності [6]:

- функціонування кластеру, як системи дає змогу отримати синергетичний ефект, що проявляється у значно більшому економічному ефекті від функціонування кластеру у порівнянні з окремо взятими підприємствами;

- суттєве спрощення доступу підприємств-учасників кластеру до ресурсів;

- підвищення ефективності реалізації виробленої продукції за рахунок сформованості більш стійких логістичних зв'язків між підприємствами, що входять в кластер;

- значне зниження фінансових і кредитних ризиків;

- спрощення можливості планування та прогнозування щодо впровадження інновацій;

- підвищення стабільності та прогнозованості грошових потоків;

- кластерний підхід дає можливість визначити підприємства, які можна віднести до того чи іншого кластеру, частку кожного підприємства у формуванні кінцевого продукту і сукупного економічного ефекту;

- можливість визначення, яким чином інвестиції, що залучені на конкретний кластер, впливають на формування регіонального бюджету.

Незважаючи на всі переваги кластеризації економіки вона має ряд ризиків [6]:

- велика кількість підприємств-учасників кластеру створює труднощі щодо їх координації та управління ними;

- знижується мотивація підприємств до модернізації через відсутність конкуренції у складі одного кластеру;

- незадовільні результати діяльності підприємств-учасників знижують ефективність роботи всього кластеру.

Використовуючи системно-структурний підхід до формування кластерів, можна виділити наступні етапи їх створення на базі провідних підприємств (рис. 1).

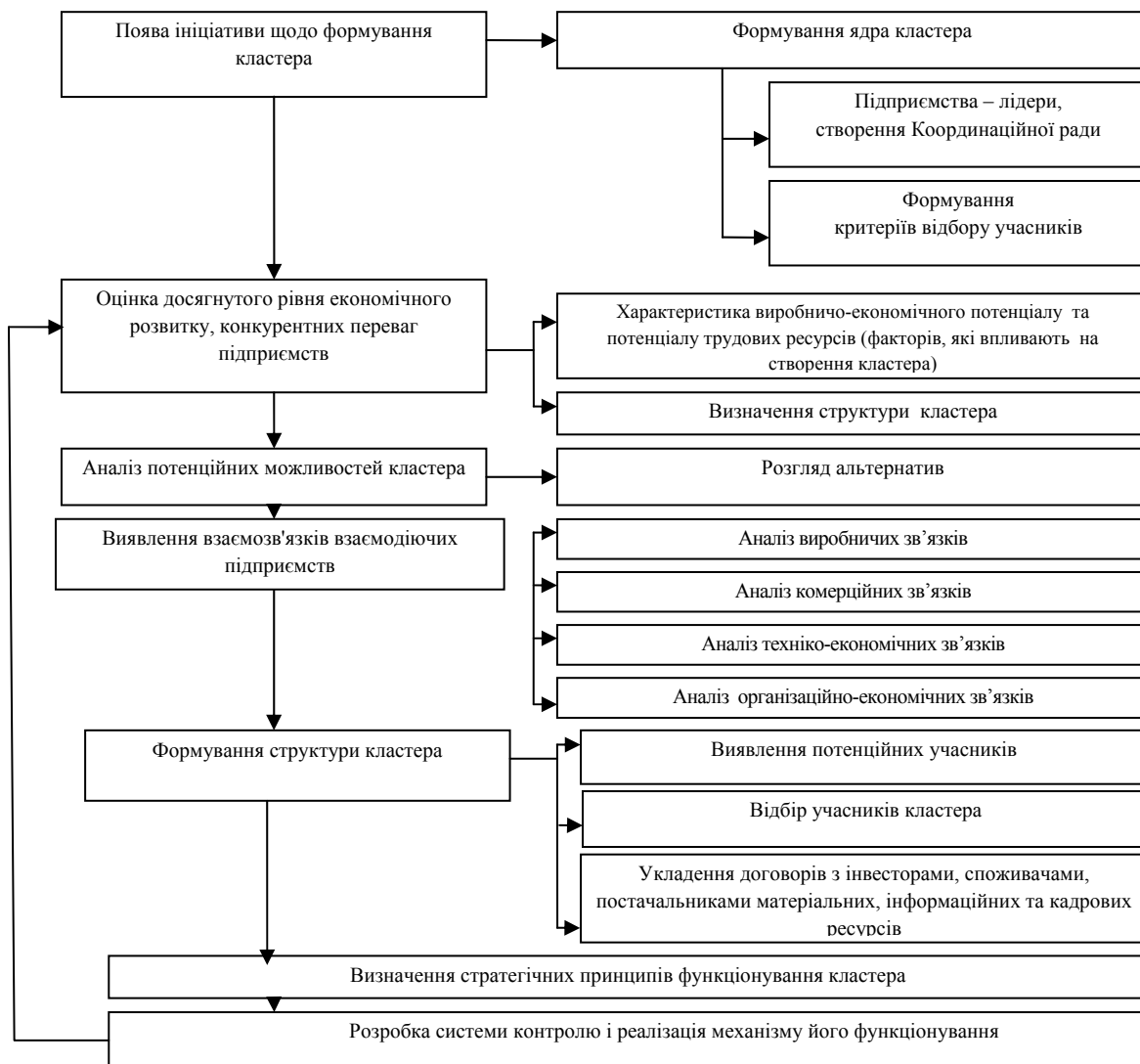

Рис. 1. Логіко-структурна схема формування промислового кластера регіонів
Джерело: узагальнено авторами за [2; 6]

Досвід розвитку кластерних ініціатив на Поділлі, Поліссі, Прикарпатті, інших регіонах України свідчать, що кластерні об'єднання на сьогодні є однією з найефективніших форм не лише організації інноваційних процесів та регіонального розвитку, а й взаємодії влади, бізнесу, науки і громадськості, що забезпечує високу продуктивність територій шляхом ефективного використання інтелектуальних, природних, технологічних, фінансових та інформаційних ресурсів, виробничої та соціальної інфраструктури окремих територій [7].

Поширюючи ідею розвитку кластерів, науковці пропонують сформулювати категорію кластерів як групи промислових підприємств, які кооперуються і підтримують одне одного, що сформувалася на основі територіальної концентрації основного виробництва, мережі спеціалізованих постачальників і споживачів, пов'язаних між собою технологічними ланцюгами [8].

Досвід функціонування кластерів підтверджує більш ефективне та раціональне використання наявного капіталу, вони допомагають підприємствам, які їх утворюють, більш економічно витратити ресурси та більш цілеспрямовано використовувати залучені у якості інвестицій кошти, вони сприяють прискоренню спеціалізації, підвищенню якості продукції та зростанню обсягів виробництва, збільшенню асортименту продукції та створенню нових фірм, прискоренню впровадження нових технологічних процесів, оптимальному розподілу збутків між учасниками кластера.

В свою чергу, участь у кластері для промислового підприємства означає:

- залучення капіталовкладень для поліпшення якості продукції та посилення конкурентних переваг;
- створення умов для впровадження інновацій;
- широкий доступ до інформації стосовно різних аспектів діяльності.

Головна ідея створення кластерів полягає у взаємній координації роботи, коли різні за функціональними характеристиками суб'єкти реалізують спільну мету, тим самим підвищуючи ефективність

власної роботи, прискорюючи досягнення запланованих результатів, впроваджуючи нові технології, сприяючи в отриманні позик, започатковуючи конкурентні засади у розподілі контрактів, формуючи оптимальну структуру виробництва продукції, визначаючи пріоритети напрямів розвитку.

З точки зору регіонального розвитку в контексті формування кластерних утворень доцільно, перш за все, визначити його інвестиційну привабливість. Автори пропонують під час її визначення використовувати методик дослідження економічного потенціалу регіону в наступній послідовності (рис. 2). Слід зауважити, що при використанні даної методики на практиці з метою всебічного та детального аналізу економічного потенціалу регіону, зокрема і експортного, слід аналізувати всі галузі економіки аналізованого регіону ($i = \overline{1, n}$, де n – кількість галузей).

Формування і розвиток кластеру з використанням запропонованого алгоритму дасть можливість регіону активізувати інвестиційно-інноваційну діяльність, об'єднати виробництво окремого виду продукції в технологічний ланцюг, розробити нові траєкторії руху в бізнесі, забезпечити формування нових підприємств в цілісність з науково-дослідними організаціями, інтегрувати виробничі і сервісні підприємства з їх постачальниками тощо.

Світова практика реалізації концепції кластерів акцентує увагу на паритетності розподілу джерел фінансування кластеру з метою зведення до мінімуму ризиків та стимулювання ініціативи. Разом з тим, 30% капіталовкладень забезпечує уряд, 30% - органи місцевої влади (субсидії регіональних програм розвитку, муніципальні цінні папери), 30% - підприємства та приватні інститути (кредити комерційних банків, внутрішні інвестиції, лізинг, позабюджетні фонди), 10% - іноземні інвестори.

Кластер забезпечує можливість ведення конструктивного й ефективного діалогу між спорідненими сферами виробництва, їх постачальниками, інститутами та державними установами, в чому виявляється його головний довгостроковий ефект. Підтримуємо тезу вчених, що створення кластерів і запровадження кластерної моделі поведінки промислових підприємств є способом відновлення довіри між урядом і бізнесом та трансформації ізольованих фірм у підприємницьку спільноту [8].

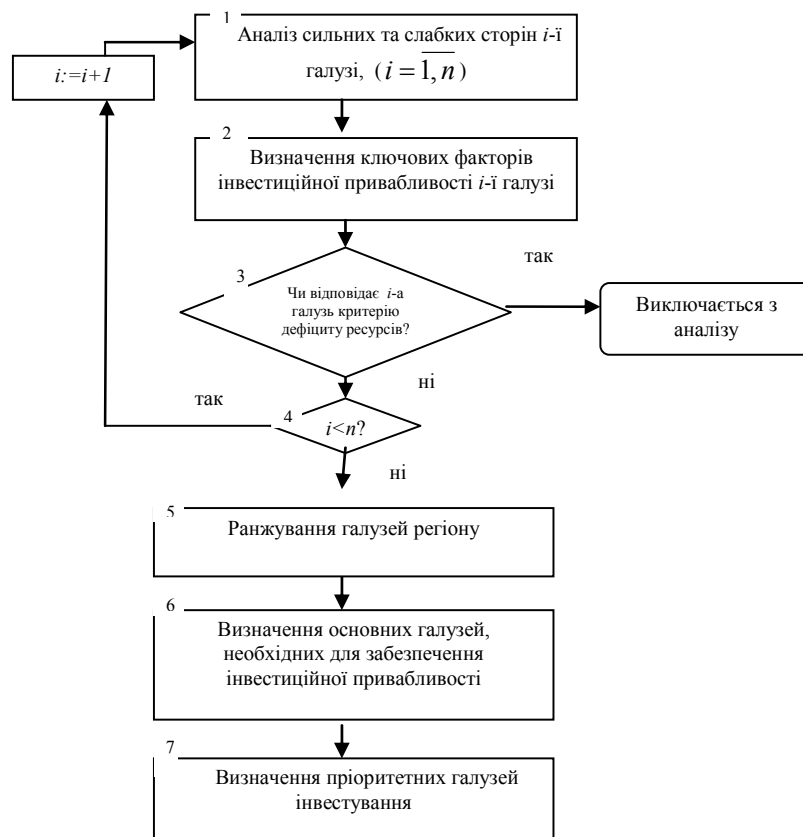

Рис. 2. Блок-схема алгоритму визначення інвестиційно-привабливих галузей регіону

Джерело: розроблено авторами

На сьогоднішній день, Україна має значний потенціал для кластеризації як в напрямку розробки нових технологій, так і в традиційних напрямках. Тому необхідне забезпечення організаційно-правової, фінансово-економічної та інституційної підтримки кластерних ініціатив з боку держави, сприятиме інноваційному розвитку економіки країни, підвищенню конкурентоздатності вітчизняних товарів на міжнародному ринку, залученню інвестицій[9].

Синергетичними ефектами взаємодії вітчизняних підприємств у межах кластерних структур можуть бути наступні: синергія збуту, що виникає внаслідок переваг організації з погляду маркетингу, реклами,

спільного розподілу; виробнича синергія, яка призводить до максимального використання виробничих потужностей, зменшення витрат при закупівлях, до економії накладних витрат; синергія інвестування, як мультиплікативний ефект від використання інвестиційних можливостей кожної окремої фірми; синергія управління, що виникає внаслідок збільшення кадрового потенціалу, оскільки зростають можливості навчання, обміну досвідом, внутрішньої ротатії кадрів тощо. Інтегральним результатом дії різних видів синергетичного ефекту в кластері є підвищення його конкурентоспроможності [10].

Інноваційна структура кластера сприяє зниженню сукупних витрат на дослідження і розробку нововведень з подальшою їхньою комерціалізацією за рахунок високої ефективності виробничо-технологічної структури кластера. Це дозволяє учасникам кластера стабільно здійснювати інноваційну діяльність протягом тривалого часу. Найбільш успішні інноваційні кластери формуються там, де здійснюється або очікується прорив у галузі технології виробництва з подальшим виходом на нові ринкові ніші [11].

Отже, використання кластерного підходу в умовах економіки вітчизняних підприємств є перспективним напрямом нарощування їх виробничого потенціалу, що в кінцевому підсумку призведе до підвищення рівня їх конкурентоспроможності, а отже, і конкурентоспроможності національної економіки в цілому. Кластеризація суб'єктів господарювання України дозволить їх більш ефективно використовувати людські, технічні, виробничі, фінансові, інформаційні та інші види ресурсів, що стане реальним підґрунтям формування виробничого потенціалу та реальною передумовою сталого економічного розвитку та зростання національної економіки України.

Висновки. Підводячи підсумки, можемо констатувати той факт, що кластерні утворення в сучасних умовах господарювання акціононої економіки є одним з перспективних напрямків організації інноваційних процесів, що дає змогу конкурувати на ринку не одному суб'єкту господарювання, а цілим комплексам, а це в свою чергу дозволяє групі підприємств зменшувати певні статті витрат. Крім того, об'єднання підприємств у кластери формує специфічний економічний простір з метою розширення сфери вільної торгівлі, вільного переміщення капіталу та людських ресурсів, а отже, виконує функції структуроутворюючих елементів глобальної економіки. Слід наголосити ще й на тому факті, що практика діяльності існуючих вітчизняних та зарубіжних кластерів доводить тезу щодо кластера як ефективної форми ведення бізнесу з метою конкурентної боротьби та інноваційного розвитку суб'єктів господарювання.

Список літератури.

1. Оскольський В.В. Кластеризація – вагомий фактор підвищення конкурентоспроможності економіки України / В.В. Оскольський // Економіка України. – 2014. - №11 (636). – С. 4-16.
2. Безус А.М. Кластер як інноваційна форма розвитку підприємств / А.М. Безус, К.В. Шафранова // Проблеми та перспективи розвитку інноваційної діяльності в Україні: IX Міжнародний бізнес-форум (Київ, 17 березня 2016 р.).
3. Ільчук В. Кластеризація у формуванні виробничого потенціалу підприємств реального сектору економіки / В. Ільчук, І. Хоменко // Проблеми і перспективи економіки і управління. – 2016. - №4 (8). – С. 7-15.
4. Кизим М. О. Промислова політика та кластеризація економіки України: монографія / М. О. Кизим. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2011. – 304 с.
5. Попело О.В. Підприємницькі кластери як інноваційна домінанта модернізації економіки регіону / О.В. Попело // Регіональна економіка. – 2014. - №2. – С. 95-105
6. Некрасова Л.А. Формування кластеру, як напрямку інноваційного розвитку економіки / Л.А. Некрасова, С.О. Попенко // Економіка: реалії часу. – 2014. - №2 (12). – С. 132-138
7. Шимко О.В. Кластери як інноваційна форма розвитку регіонів [Електронний ресурс] / О.В. Шимко. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/32347/1/222-399-400.pdf>.
8. Колодійчук А.В. Кластери як інноваційна форма організації промисловості / А.В. Колодійчук // Економіка харчової промисловості. – 2012. - №3 (15). – С. 20-23.
9. Гудзь М.В. Проблеми та перспективи розвитку регіональних кластерів в Україні [Електронний ресурс] / М.В. Гудзь. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4231>
10. Продіус Ю.І. Кластерна форма організації підприємств як головний напрямок регіонального розвитку / Ю.І. Продіус, А.М. Ткаченко // Економіка: реалії часу. – 2013. – № 1(6). – С. 136–141.
11. Безус А.М. Кластеризація в умовах малого бізнесу / А.М. Безус, К.В. Шафранова // International Scientific Conference Digital and Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies: Conference Proceedings, January 25th, 2019. Kielce, Poland: Baltija Publishing. 216 pages. – с. 43-45

References.

1. Oskol'skyj V.V. (2014), "Clustering - significant factor in increasing the competitiveness of Ukraine's economy", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 11 (636), pp. 4-16.
2. Bezus A.M. and Shafranova K.V. (2016) "Cluster as an innovative form of enterprise development", *Zbirka dopovidej IX Mizhnarodnogo biznes-forumu* [Collection of reports of the international business forum], Kyiv, Ukraine, March 17th, 2019.
3. V. Il'chuk (2016), "Clustering in the formation of production potential of enterprises in the real sector of the economy", *Problemy i perspektyvy ekonomiky i upravlinnia*, vol 4 (8), pp. 7-15.

4. Kyzym M. O. (2011), *Promyslova polityka ta klasteryzatsiia ekonomiky Ukrainy: monohrafiia* [Industrial policy and clustering of the Ukrainian economy: monograph], PH «ІNZhEK», Kharkiv, Ukraine.
5. Popelo O.V. (2014), “Entrepreneurial clusters as an innovative dominant in the modernization of the region's economy”, vol. 2, pp. 95-105.
6. Nekrasova L.A. (2014), “Formation of the cluster as a direction of innovation development of the economy”, *Ekonomika: realii chasu*, vol. 2 (12), pp. 132-138.
7. Shymko O.V. (2015), “Clusters as an innovative form of regional development”, *Problems of the formation and development of innovation infrastructure: the European vector - new challenges and opportunities*, [Online], available at: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/32347/1/222-399-400.pdf>. (Accessed 8.05.2019).
8. Kolodijchuk A.V. (2012), “Clusters as an innovative form of industry organization”, *Ekonomika kharchovoi promyslovosti*, vol. 3 (15), pp. 20-23.
9. Hudz' M.V. (2015), “Challenges and prospects for development of regional clusters in Ukraine”, *Efektivna ekonomika*, [Online], vol.2, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4231> (Accessed 8 May 2019).
10. Prodius Yu.I. (2013), “Cluster form of organization of enterprises as the main direction of regional development”, *Ekonomika: realii chasu*, vol. 1 (6), pp. 136–141.
11. A.M. Bezus and K.V. Shafranova (2019), “Small business clustering”, *Digital and Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies: Conference Proceedings*, Kielce, Poland, January 25th, 2019, pp. 43-45.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2019 р.